

Ю.В. Ущатовський, к.е.н., доц.
Житомирський державний технологічний університет

Структура економічної системи: інституційний зріз

Інституційний аналіз сьогодні широко запроваджується для вирішення важливих проблем сучасної економіки. У статті досліджуються можливості застосування системного підходу для окреслення структури економічної системи у розрізі інституційного аналізу.

Підкреслено специфіку описового та конструктивного підходу до визначення системи та сформульовано визначення системи, яке є доцільним для інституційного аналізу економіки. Розкрито важливість поняття «структури» у контексті впорядкування взаємозв'язків між інституціями. Досліджено взаємозв'язок між поняттями «структура» і «система». Приділено увагу послідовності структурного аналізу економічної системи у площині розуміння поняття «інституційна структура економіки».

Ключові слова: економічна система; системний підхід; структура економічної системи; інституційна структура економіки; методологія інституціоналізму.

Актуальність теми. Відсутність розуміння системного характеру інституційних перетворень впливає на послідовність та ефективність економічної політики України. Системний підхід, як світоглядний принцип пізнавальної і практичної діяльності, та сформована на його основі інституційна методологія може сприяти подоланню кризи у сучасній економічній науці. Оскільки системний підхід відкидає абсолютизацію окремих сторін господарського життя, уникає лінійності причинно-наслідкових зв'язків, він є особливо доречним для вирішення недостатньо структурованих і складних економічних проблем, у яких переплетені якісні та кількісні характеристики. Специфіка розв'язання якісних проблем функціонування економічних суб'єктів потребує попередньої структуризації з метою встановлення взаємозв'язків між її складовими. Отже, дослідження інституційної структури економічної системи є важливою складовою інституційного аналізу та запорукою ефективної економічної політики.

Аналіз останніх досліджень та публікацій, на які спирається автор. В Україні місце системного підходу в методології інституційного аналізу досліджували чимало вчених. Зокрема, А.Гриценко, досліджуючи архітектоніку як «основний принцип побудови зв'язків і взаємообумовленості елементів цілого», проводить паралелі між поняттями «архітектоніка» і «структура» [1, с. 23]. Суспільство автор досліджує як цілісність, що потребує системного аналізу у площині методології інституціоналізму. Степаненко С. системний аналіз економіки проводить на основі цивілізаційної парадигми еволюції економічної сфери суспільства, прагне синтезувати методологічні підходи традиційного і нового інституціоналізму[2]. Дементьев В. розширює межі неінституційної теорії трансакційних видатків шляхом аналізу економіки як системи (інституції) влади [3]. Плідну дослідницьку роботу в галузі методології інституціоналізму проводять такі українські вчені як М.Белоусенко [4], В.Тарасевич [1, с. 117–169], Т.Гайдай [5], В.Небрат, Н.Супрун, [6] та інші.

Метою статті є дослідження потенційних можливостей використання системного підходу у площині інституційного аналізу у контексті дослідження структури економічної системи.

Викладення основного матеріалу. З певними застереженнями можна стверджувати, що двом відомим визначенням системи, які запропонував Ю. Черняк, у відповідності до різних сторін діяльності людини (пізнання дійсності та впливу на неї), сьогодні відповідають два підходи до її визначення: описовий і конструктивний [7, с. 22]. *Описовий* (описовий) підхід передбачає відповідь на запитання, яким чином відрізнити системний об'єкт від несистемного. Він пояснює характер функціонування системи її структурою та елементами. У відповідності до описового підходу, всякий об'єкт є системою, але тільки у тому розумінні, у якому його прояв (властивість, функція) обумовлюється його внутрішньою будовою (відношеннями, структурою, взаємозв'язками). З позиції описового підходу, *система* – це сукупність об'єктів та процесів, які називаються компонентами, що взаємопов'язані і взаємодіють між собою, і які складають цілісність, що має властивості, які не притаманні окремим її складовим.

В якості загальносистемних властивостей розглядаються тільки: цілісність, ієрархічність, інтегративність. З точки зору Л. фон Берталанфі, *цілісність* – це загальносистемна властивість, яка полягає в тому, що зміна будь-якого компонента системи впливає на усі інші її компоненти і цілковито змінює систему; і навпаки, будь-яка зміна системи має вплив на всі компоненти системи [8, с. 173]; а також означає перетворення системних компонентів відповідно до її природи. *Ієрархічність* системи полягає в тому, що її можна розглядати як елемент системи вищого порядку [8, с. 4], а кожен її елемент, в

свою чергу, є системою. Щодо інтегративності, то вона означає наявність у системи властивостей, що відсутні у її елементів [9, с. 12], а також наявність у її елементів властивостей, що не притаманні системі.

Конструктивний підхід допомагає побудувати систему через її виокремлення із середовища і заснований на розгляді структури системи, яка визначається через її функцію. Функція є сутністю існування, призначення, необхідності системи. Функція встановлюється системі зовні і вказує, яку роль задана система виконує стосовно більш загальної системи, до якої вона належить разом з іншими системами, які виступають стосовно неї середовищем. Крім того, функція визначає структуру, функціонування і розвиток системи, а отже є головним системотворчим фактором.

Якщо функція описує призначення системи, її роль у середовищі і є об'єктивно обумовленою середовищем; то ціль (мета), навпаки, втілює внутрішні потреби системи. Цілі і функції системи не слід ототожнювати або підпорядковувати одна одній, вони можуть лише узгоджуватися чи суперечити одна одній. Ціль також розглядається як системотворчий фактор, оскільки має значний вплив як на структуру, так і на поведінку системи, але вирішальна роль все таки належить функції [10].

Зв'язки перетворюють систему із простого набору компонентів у єдине ціле і разом з компонентами визначають її стан і структуру системи. *Структура* системи є сукупністю компонентів та внутрішніх зв'язків системи. Щоб зрозуміти структуру системи потрібно провести її декомпозицію – виокремити доступні для аналізу її підсистеми, та елементи, які у відповідності до завдань аналізу, не діляться на складові частини. Враховуючи властивості ієрархічності, систему можна подати через структуру її частин – від підсистем до елементів. Структура системи описує тільки відносно стійкі компоненти та зв'язки.

Спробуємо об'єднати, на скільки це можливо, дескриптивний та конструктивні підходи, і сформулюємо наше визначення системи. Отже, під **системою** ми будемо розуміти ієрархічну цілісність, що має стійку структуру з взаємопов'язаних і взаємодіючих компонентів, інтегративні властивості, функціональне призначення та мету.

Спробуємо деталізувати поняття «**структура**», оскільки воно закладає основи для розуміння поняття «інституційна структура економіки».

Що ж розуміють під поняттям структура? *Структура* (лат. – structura) – розміщення одна стосовно одної і зв'язок складових частин дечого; будова [11, с. 488]. Структуру також розуміють як побудову і внутрішню організацію системи, яка характеризує єдність стійких взаємозв'язків між її елементами, а також закони зазначених взаємозв'язків [12, с. 462]. Відомі дослідники штучних систем Т.Сааті і К.Кернс вважали структурою «множину частин чи форм, які перебувають у взаємодії у специфічному порядку (холізм) для здійснення функції» [13, с. 80]. Таке визначення структури є логічним з точки зору конструктивного підходу до визначення системи. Подібне визначення подає Дж. ван Гіг, який пов'язує поняття структури з впорядкованістю зв'язків між елементами системи. Вчений виокремлює прості і складні структури в залежності від числа та типу взаємозв'язків між частинами системи. Впорядкованість взаємозв'язків між компонентами системи значною мірою впливає на функцію системи та ефективність її виконання [14, с. 32]. Натомість В.Свідерський розглядає структуру як закон: «Під поняттям структури ми розуміємо принцип, спосіб, закон зв'язків елементів цілого, систему відносин елементів в межах даного цілого» [15, с. 135]. Такий підхід вченого дещо абсолютизує можливості позитивного аналізу суспільних явищ і процесів.

Слід розрізняти поняття: «структура» та «система». Під *структурою* розуміють мережу взаємозв'язаних елементів, якісна природа яких не враховується, і головна увага спрямована на їхні зв'язки. Система ж представляє об'єкт в цілому зі всіма характерними для неї внутрішніми та зовнішніми зв'язками та властивостями, наголошуючи на якісній специфіці елементів, що забезпечують цілісність об'єкта. Враховуючи складність і велику кількість елементів системи, *перевагу надають характеристичні її структури* – частково впорядкованим за певними ознаками елементам та зв'язкам між ними [16, с. 93–94; 17].

Також слід розмежовувати поняття «структура» і «склад» системи. На відміну від *складу*, який відповідає на питання: «З чого складається система?», – *структура* відповідає на запитання: «Яким чином побудована система?»

Структуру можна охарактеризувати:

- 1) загальною кількістю зв'язків, що пояснюють складність системи;
- 2) загальною кількістю взаємодій, які визначають стійкість системи;
- 3) кількістю зв'язків на один елемент, яка визначає інтенсивність взаємодії елементів;
- 4) кількістю внутрішніх зв'язків, що визначають внутрішню будову системи;
- 5) кількістю зовнішніх зв'язків, що визначають взаємодію системи із середовищем, її відкритість.

Аналіз поняття *структури* об'єкта є логічним продовженням аналізу *системи*, яка стосовно неї є вихідним і більш загальним поняттям. В процесі аналізу об'єкт спочатку розглядають як певну систему, а потім з'ясовують стійкі зв'язки між його елементами. Коли відома система, то структура розглядається як певний її аспект. Проте надавати системі певних структурних характеристик можна тільки тоді, коли ми визначимо зміст (структуру) об'єкту безвідносно до його форми (тобто, безвідносно до системи).

Намагаючись подати об'єкт як систему, ми неминуче подумки його розчленуємо на складові елементи (проводимо попередню структурування), а потім підтверджуємо наявність зв'язків між ними для обґрунтування його цілісності. Коли система визначена як сукупність взаємозв'язків між елементами, то створюється підґрунтя для її *структурного аналізу*. Зауважимо, що один і той самий об'єкт може бути компонентом різних рівневих систем.

Наступним етапом у дослідженні є *пошук системних зв'язків*, що характеризують закономірності об'єкту як цілісності. Перехід від аналізу цілісних властивостей системи до структури можливий тільки після визначення елементів та стійких зв'язків між ними, що характеризують їхню природу та властивості. На цьому етапі *системний і структурний аналіз* тісно переплітаються і невід'ємні один від одного. Системний підхід сприяє висуненню гіпотез, натомість *структурний аналіз* відстежує чіткі закономірності. Погоджуємося з висновками В.Спіцнаделя, що «структура немислима поза системою, так само як і система у своїй основі завжди структурна» [17].

Структурний аналіз передбачає:

1) пошук неділимих елементів системи в контексті певних зв'язків, результатом такого пошуку буде її склад;

2) з'ясування зв'язків системи, що забезпечують набір елементів, які будуть по суті структурними зв'язками;

3) структурну характеристику системи: встановлення підсистем (частин системи) і формування поняття елементу структури.

Слід зауважити, що частина системи та її елемент можуть виступати як один і той самий об'єкт дослідження, відрізнятися будуть тільки рівні аналізу. Таким чином, під **структурною єдністю відносно стійких елементів та зв'язків і цілісності системи**. Поняття структури як незмінного аспекту системи набуває категоріального змісту. Обізнаність із структурною системою допомагає зрозуміти принципи, що пояснюють утворення елементів системи та зв'язки між ними.

Системний підхід як світоглядний і спрямовуючий принцип пізнавальної і практичної діяльності, сформована на його основі *теорія систем* та *методологія системного і структурного аналізу* дозволяють нам використати їхні здобутки для аналізу еволюції конкретної економічної системи. Поняття *інституцій* близьке за змістом до поняття «структура економіки» та «організація», але не тотожне до них. Поняття «організація» по-перше, відображає не тільки стійкі, але й нестійкі компоненти і зв'язки, тоді як «інституція» – тільки стійкі; по-друге, організація є взаємодією частин цілого, тоді як інституція є не скільки процес, а більше результат взаємодії. Структура економіки є сукупністю компонентів та внутрішніх зв'язків системи, а інституція може бути як частиною структури національної економіки (тобто бути «вбудованою»), так і частиною середовища.

Найзагальніше визначення **інституційної структури** навів О.Вільямсон: «Це основні політичні, соціальні і правові норми, що є базою для виробництва, обміну і споживання» [18]. Часто поняття «інституційна структура» помилково отождожують з поняттям «інституційне середовище» [19, с. 30–37] або ж, як це робить С.Кирдіна, з «інституційним порядком», коли розглядає її як сукупність взаємопов'язаних інституцій (інституційну матрицю) [20]. Лауреат Нобелівської премії Д.Норт запропонував поділ інститутів на формальні і неформальні, але не провів між ними чіткого розмежування. Слід підкреслити, що конкретна *інституційна структура* завжди складається із сплетіння формальних і неформальних правил, а також контролюючих метаправил, розділити які складно, тим більше, що таке сплетіння по-різному складається у різних культурах.

Квіт Д. і С. Фогт запропонували так класифікувати правила – внутрішні інститути: 1) конвенція; 2) етичні правила; 3) звичай; 4) формальні приватні правила; зовнішній інститут: 5) правила позитивного права, які можуть бути визначені чи невизначені. Вони вбачають перевагу поділу інститутів на внутрішні і зовнішні (на протигагу поділу на формальні і неформальні інститути за Д. Нортом) у тому, що вони зорієнтовані у поділі на суспільство і державу. Контроль за внутрішніми інститутами належить до сфери повноважень суспільства, а за зовнішніми – до держави [21].

На нашу думку, **інституційна структура – це певний впорядкований набір інституцій, які через систему координації економічної поведінки визначають обмеження для суб'єктів господарювання**. Інституційна структура економіки є результатом тривалого еволюційного відбору, у якому адаптація до умов зовнішнього середовища *оптимізується самою структурою*. Відмінною рисою економічних систем різних рівнів (сім'я, підприємство, національна економіка) є стаціонарність, що ґрунтується на здатності підтримувати гомеостатичну рівновагу, яка встановлює її динамічну відносну сталість складу і властивостей.

Методологія вивчення інституційної структури економіки базується на засадах *структурно-функціональної парадигми*, яка розглядає суспільство як складну систему, окремі частини якої узгоджено функціонують для забезпечення єдності і стабільності [22, с. 42]. Важливим етапом у вдосконаленні таких підходів була поява структурно-функціонального аналізу Т.Парсонса. Структура у Т.Парсонса «охоплює ті стійкі елементи побудови соціальної системи, що є відносно незалежні від незначних і

короткотривалих коливань у зв'язках системи із зовнішнім оточенням» [23, с. 327–328]. На його думку, слід впроваджувати, враховуючи мінливість таких зв'язків, систему динамічних процесів і механізмів, які б забезпечували стійкість структури до викликів зовнішнього оточення. Динамічний аспект повинен забезпечити функціональний аналіз, який має впорядкувати способи адаптації встановлених норм поведінки, які характеризують зазначену структуру, до властивостей зовнішніх систем. Тобто варто впорядкувати тенденції соціальної системи до самозбереження і її тенденції зберігати певні межі і стабільність стосовно середовища (гомеостатична рівновага).

На нашу думку, застосування інституційної парадигми може бути можливим тільки на основі загальносистемних і особливих властивостей економіки як системи та інституційної структури економіки.

Висновки та перспективи подальших досліджень.

Інституційне дослідження економічної системи відстежує її внутрішню єдність і стабільність, сприяє формуванню інституційної структури з чітко окресленими суспільними функціями. Проблема впорядкування (структуризації) інституцій є результатом аналізу інституцій в контексті еволюції інституційної парадигми. Отже, сутність «*інституційної структури економіки*» можна зрозуміти тільки в межах побудованої на основі системного підходу інституційної парадигми.

Список використаної літератури:

1. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований / под ред. А.А. Гриценко. – Х. : Форт, 2008. – 928 с.
2. Степаненко С.В. Институциональный анализ экономических систем (проблеми методології) : монографія / С.В. Степаненко. – К. : КНЕУ, 2008. – 312 с.
3. Постсоветский институционализм : монография / Под ред. Р.М. Нуреева, В.В. Дементьева. – Донецк : Каштан, 2005. – С. 102–125.
4. Белоусенко М.В. Общая теория экономической организации: организационная эволюция индустриальной экономики / М.В. Белоусенко. – Донецк : ДонНТУ, 2006. – 432 с.
5. Гайдай Т.В. Парадигма інституціоналізму: методологічний контекст : монографія / Т.В. Гайдай. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 296 с.
6. Еволюція ринкових інститутів в Україні : монографія : у 2 ч. Ч.1 / В.В. Небрат, Н.А. Супрун та інші ; за ред. В.В. Небрат. – НАН України ; Ін-т екон. та прогнозів. – К., 2012. – 332 с.
7. Черняк Ю.И. Системный анализ в управлении экономикой / Ю.И. Черняк. – М. : Экономика, 1975. – 197 с.
8. Садовский В.Н. Основания общей теории систем. – М. : Наука, 1974. – 279 с.
9. Костюк В.Н. Изменяющиеся системы / В.Н. Костюк. – М. : Наука, 1993. – 352 с.
10. Ерохина Е.А. Теория экономического развития: системно-синергетический подход – Томск / Е.А. Ерохина. – Изд-во Томского ун-та, 1999. – 160 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://economics.com.ua/lib/detail.php?cat=1&rub=2&id=120>.
11. Словарь иностранных слов. 16-е изд., испр. – М. : Русский язык, 1988. – 624 с.
12. Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова. – 5-е изд. – М. : Политиздат, 1986. – 590 с.
13. Саати Т. Аналитическое планирование. Организация систем / Т.Саати, К.Кернс / пер. с англ. – М. : Радио и связь, 1991 – 224 с.
14. Гиг Дж. ван Прикладная общая теория систем / Гиг Дж. ван / Пер с англ. – М. : Мир, 1981. – 336 с.
15. Свидерский В.И. Некоторые вопросы диалектики изменения и развития / В.И. Свидерский. – М., 1965. – 288 с.
16. Старіш О.Г. Системологія / О.Г. Старіш. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 232 с.
17. Спицнадель В.Н. Основы системного анализа / В.Н. Спицнадель. – СПб. : «Изд. дом «Бизнес-пресса», 2000. – 326 с.
18. Уильямсон О. Частная собственность и рынок капитала / О.Уильямсон // ЭКО. 1993. – № 5. – С. 33–52.
19. Ткач А.А. Институціональна економіка. Нова інституціональна економічна теорія / А.А. Ткач. – К. : ЦУЛ, 2007. – 304 с.
20. Кирдина С.Г. X- и Y-экономики: институциональный анализ / С.Г. Кирдина. – М. : Наука, 2004. – 256 с.
21. Ляйнпольд Х. Институты: понятия и типы / Х.Ляйнпольд / под общ. ред. А.Шюллера, Х.Г. Крюссельберга ; пер с нем // Анализ экономических систем: основные понятия теории хозяйственного порядка и политической экономии. – М. : ЗАО Издательство Экономика, 2006. – С. 150–158.
22. Масионис Дж. Социология / Дж.Масионис. – 9-е изд. – СПб. : Питер, 2004 – 752 с.
23. История социологии в Западной Европе и США. Учебник для вузов. Отв. ред. – академик РАН Г.В. Осипов. – М. : Изд. НОРМА, 2001. – 576 с.

References:

1. Gricenko, A.A. (ed.) (2008), *Institutional'naja arhitektonika i dinamika*, Ford, H., 928 p.
2. Stepanenko, S.V. (2008), *Instytutional'nyi analiz ekonomichnyh system*, monografija, KNEU, K., 312 p.
3. Nueriva, R.M. and Dementeva A.A. (ed.) (2005), *Postsovetskii' instytutcionalizm*, monografija, Doneck, Pp. 102–125.
4. Belousenko M. V. (2006), *Obshchaja teoriya ekonomicheskoi' organizatsii'*: organizatsionnaja evolutsia industrial'noi' ekonomiki, 432 p.
5. Gajdaj, T.V. (2008), *Paradygma instytutcionalizmu: metodologichnyj kontekst*, monografija, K., 296 p.

6. Nebrat, V.V., Suprun, A.A. and others (2012), *Evolutsija rynkovyh instytutiv v Ukraini*, Vol. 1, monografija, K., 332 p.
7. Chernjak, Yu.I. (1975), *Sistemnyj analiz v upravlenii ekonomikoj*, Ekonomika, M., 197 p.
8. Sadovskii, V.N. (1974), *Osnovaniya obshchej teorii system*, Nauka, M., 279 p.
9. Kostuk, V.N. (1993), *Izmenjajshchiesja sistemy*, Nauka, M., 352 p.
10. Erohina, E.A. (1999), *Teorija ekonomicheskogo razvitija: sistemno senergeticheskij podhod*, Izd. Toms. u-ta, Tomsk, 160 p.
11. *Slovar' inostrannyh slov*, (1988), 16 izd., Ruskij yazuk, M., 624 p.
12. Frolova, I.T. (ed.) (1986), *Philosophskiy slovar'*, Polituznat, M., 590 p.
13. Saati, T. and Kerns, K. (1991), *Analiticheskoe planirovanie: organizatsija system*, Translate by English, Radio I svyaz, M., 224 p.
14. Gig, G. van (1981), *Prikladnaja obshchaja teorija sistem*, Translate by English, Mir, M., 336 p.
15. Sviderskii, V.I. (1965), *Nekotorye voprosy dialektiki i razvitija*, M., 288 p.
16. Starich, O.G. (2005), *Systemologija*, Centr navc. Lit., K., 232 p.
17. Sptsnadel, V.N. (2000), *Osnovy sistemnogo analiza*, Biznes pressa, Spb., 326 p.
18. Wiljamson, O. (1993), «Chastnaja sobstvennost' i rynek kapitala», *EKO*, No. 5, pp. 33–52.
19. Tkach, A.A. (2007), *Instynutsional'na ekonomika: Nova instytutsijnal'na ekonomichna teorija*, Cul., K., 304 p.
20. Kyrdina, S.G. (2004), *X- i Y- ekonomiki: institutsional'nyj analiz*, Nauka, M., 256 p.
21. Ljainpold, H. (2006), «Instituty: ponjatija i tipy», *Analiz ekonomicheskikh system: osnovnye ponjatija teorii hozjaistvennogo porjadka s politicheskoi ekonomii*, pp. 150–158.
22. Masionis, G. (2004), *Sotiologija*, 9-izd., Piter, Spb., 752 p.
23. *Istorija sotsiologii v zapadnoj Evrope i SSHA* (2001), Izd. Norma, M., 576 p.

Ущановський Юрій Володимирович – кандидат економічних наук, доцент Житомирського державного технологічного університету

Наукові інтереси:

- методологічні аспекти інституційного аналізу економічних систем;
- проблеми історії та теорії економічної думки України.

E-mail: ushch@i.ua.

Стаття надійшла до редакції 25.10.2018.